Berszán István

Textuality – a New Stereotype of Comparative Literature

The paper first indicates the situation of comparative literature among the other disciplines as an attempt to unfold it as a result of previous proceedings on hermeneutics and discourse analyses. But after the ‘invocation’ of some recent theoretical statements the argumentation turns into a critique of some basic concepts of the field, such as “*formation discursive*”, *textuality* or *retoricity* by sketching out an alternative way of research, which prefers *following* instead of *creating relations*, stresses *urging* instead of *rules* and yields an *art of practicing* instead of an *archeology* of the knowledge. Beyond its attempt to unmask the stereotypes of the questioned research practice the paper offers a narration of some experimental exercises.

A komparatisztika egy új keletű sztereotípiája – a textualitás

A sztereotípi fogalmának bevonása az összehasonlító irodalmi kutatás egy lehetséges témamegjelölésébe azt jelzi, hogy az archetipológiai által megalapozott komparatisztikai vizsgálat, mint például a Northrop Frye-é vagy a Gilbert Durand-é, legalábbis létűnőben van. A mítoszok stilizált mintáinak közlésegyeségekként vagy grammatikai szabályrendszerként felfogott működése, illetőleg a kompenzáló képzelet struktúrái, melyek a szimbólumok motivációi között bejárható antropológiai trasszék mentén térképezhetők fel – egyre inkább átkerülnek az analízis technikáinak pozíciójából az analízis tárgyának pozíciójába. Ezt a váltást – ahogyan nekem tűnik fel – három fő kutatási gyakorlat munkálja: az egyik az archetipológiákba rendezett hagyomány recepciótörténeti elmozdulásának hermeneutikája, a másik a beszédképződmények Curtiusig visszanyúló analízise, melyet Foucault az egész nyugati tudás archeológiájává fejlesztett, Derrida és Paul de Man pedig az írás, illetve retoricitás meghaladhatatlan mozgásterének elméletévé; a harmadik irányt a mindinkább feltörekvő kognitív tudományok képezik a posztstrukturalizmus óta eluralkodó filozófiai diskurzus ellensúlyozására tett kísérleteikben, melyek a legújabb csúcstudományok (agyfiziológia, génsebészet) felfedezéseit hasznosítják az eddig csak elnagyoltan vázolt kognitív folyamatok precízebb nyomon követése során.

A kulturális változóktól független archetipusok helyébe, melyek minden későbbi fejlemény eredetként tűntek fel, ezekben az analízisekben olyan történeti képződmények kerülnek előtérbe, melyeket immár nem deduktíve magyarázunk, hanem azoknak a diszkurzív szabályoknak és választásoknak a mezejét elemezve, melyek korábbi szabályoktól és választásoktól elhatárolódva éppen ezekhez a képződményekhez vezettek. Azoknak a feltételeknek a kutatása vált fontossá, amelyek az egymástól elkülönülő viszonyhálók váltakozását, sorrendjét, kapcsolatait teszik lehetővé. A sztereotípiákra irányuló komparatisztikai vizsgálatnak várhatóan ugyancsak a hagyományteremtődés, a diskurzus, illetve a kognitív folyamat képződményeinek ezeket a képzési szabályait kell faggatnia: valamely irodalmi vagy kritikai beszédmód tárgyainak, kijelentésformáinak, leggyakrabban visszatérő fogalmainak, illetve más diskurzusok szituációiba kerülő sémáinak, teorémáinak viselkedésrendjét. A sztereotípiák mint beszédképződmények ugyanis nyilvánvalóan nem ugyanazon szintűek még akkor sem, ha elkoptatottságuk, rutinszerűségük alapján gyakran önálló halmazként különítjük el őket. Különbség van például a pasztorális költészet kötelezően előírt idilli szcenikája és ennek megszokott klasszicizáló vagy szentimentális formulái között, és egészen másfajta különbség, mondjuk az *ember* antropológiai fogalma és a lírai alany diskurzusban elfoglalt

központi pozíciójának elve között. A sztereotípiákat már csak azért sem szűkíthetjük le a tematikus közhelyek körére, mert a *téma* maga sem valamely eleve adott, beszéden kívüli terület, hanem bizonyos képzési szabályok, illetve a diskurzus keretén belül nyitott lehetőségek közül *sztereotip* választások eredménye.

Hogyha megmaradunk az elkoptatottság valamiképpen meghatározó mozzanatánál, könnyen igazolhatjuk a sztereotípiák beszédképződmény jellegét. Egy elkoptatott séma magától értetődő ugyan, de ugyanakkor semmitmondóan üres is. Vajon mit érthetünk meg abból, aminek nincs semmi értelme? Csak azt, hogy valamely, még érvényes fórum által régóta és biztosan elfogadott képződménnyel van dolgunk, valamivel, amit *tudni illik*. Még ha fel is merül az értelmével kapcsolatos kétely, azt rögtön elnyomja a beszélőben önkéntelenül feltoluló érv, hogy ha ő nem is, de a többiek biztosan értik, hiszen „ezt mindenki így szokta mondani”. A sztereotípiát ilyenformán olyasvalami, ami nyilvánvalóan mondható, de nem érdekes. Csak attól válik érdekessé – pl. egy előadás kijelölt tárgyaként –, ha arra kérdezünk rá, hogy miért éppen ez az, ami nyilvánvalóan mondható, és hogy miért nem nyilvánvaló az, hogy miért nyilvánvaló.

Ezt a kérdésfelvetést – a kortárs elméleti diskurzusban mondhatni sztereotip logikai bukfencen túlmenően – súlyosan elbonyolíthatja az a fordulat, ha megpróbálunk a *textualitás sztereotípiájáról* beszélni. Manapság ugyanis ez az, ami biztosan nem mondható. Utána fogunk járni, hogy miért nem (és hogy miért igen mégis), de előbb – minthogy ezen a ponton már megtehetem – hadd fogalmazzam meg a munkahipotézisem: valamely diskurzus képzési szabályainak azok a legmeghatározóbb sztereotípiái, amelyek nyilvánvalóan nem mondhatók.

Hogyha a sztereotípiát beszédképződményként határozzuk meg, akkor ezzel azt állítjuk, hogy létrejöttének tere a textualitás: elemek szóródásának, illetve a viszonylétesülésnek az a játéka, melyet nem foglalhatunk végérvényes képletekbe, mindenütt eligazító ősi *typosokba*. A textualitás maga tehát soha nem válhat ilyen értelemben képződménnyé, mert sohasem adott önmagában és a maga teljességében. Legfeljebb másodlagosan adódhat egy olyan diskurzus ürügyén, amely a textualitást teszi meg tárgyául. Nem szabad tehát összekevernünk a textualitás témáját a textualitás játékával.

De vajon megoldottuk-e ezzel a különbségtétellel a felvetett problémát? Nem kellene-e felülvizsgálni a sztereotípiát tisztán beszédképződmény jellegét? Nem mentettük-e át a *typosok* időn kívüli, egyetemes jellegét a képződmény textuális történetének egyetlen, kizárólagos idejébe? Erre vall az, hogy *tudniillik* az összehasonlító irodalom éppen (és csakis) szövegeket hasonlít össze. Ugye ez annyira magától értetődő, hogy nem is lehet komolyan venni esetleges megkérdőjelezését? Hiszen legelemibb, legnyilvánvalóbb szintjén az irodalom szövegek halmazaként adódik. Maga a *literatúra* szó is – melynek használata messze megelőzi a textualitás kortárs elméleteit – eleve a jelölők kétségbevonhatatlan materialitására irányítja a figyelmünket. A szóba jöhető eszméknek, tárgyaknak, szubjektumoknak pedig, melyeket sokáig a szöveget megelőzőnek vélték, éppen az irodalmi fikció leplezi le a szövegszerűségét. Mégis megfontolandónak tartom, hogy miért kapaszkodunk az írás és olvasás gyakorlatának vizsgálatakor a betű textuális materialitásába. Miért választjuk ki például a könyv megszerzésének (felkutatásának, megpillantásának, tulajdonná tevésének), a felnyitása előtti frenetikus várakozásnak (a hazafelé szállításának, esetleges kényszerű félretevésének, szemmel tartásának vagy gyakori emlékezetbe idézésének), az olvasóhely kiválasztásának, a táblák felnyitásának, a lapozásnak, az olvasás közben felvett és átváltott pózoknak, a lélegzés ritmusváltásainak, a csalódásnak, a megkönnyebülésnek, az olvasmány szeretésének, röviden az olvasás közbeni impulzus- és tartamkeresésnek³⁵⁴ a történései közül

³⁵⁴ Lásd Italo CALVINO: *Ha egy téli éjszakán egy utazó* (ford. Telegdi Polgár István, Európa, Budapest, 1985) c. regényének I. fejezetét.

egyedül az értelmezési folyamat textuális aktivitását? Hiszen emezek moccanásai is legalább annyira „materiálisak”, mint a *literatúra* betűje, valamennyien ugyanolyan tagadhatatlan tartozékai az olvasásnak, mint a szövegek halmazai. Nem volna tanácsos mindezeket járulékos, esetleg egyenesen nem irodalmi körülményeknek nyilvánítani, hiszen az csorbítaná a textualitás hatáskörét. Ugyanakkor textualizálásuk is minden bizonnyal kockázatos vállalkozás. Hogy ma mégis, mindenáron megkísérelendő ez a kiterjesztés, az leginkább annak folyamánya, hogy az összehasonlítás maga, még a komparatisztika nem irodalmi (képzőművészeti, zenei, etnográfiai) ágazataiban is: szigorúan textuális.

Nem egyszerűen azokról a nyelvészeti, illetve poétikai metaforákról van szó, amelyekkel a képek, hangzások, rítusok alakzatait leírjuk, hanem mindenekelőtt arról az elméleti-stratégiai döntésről, melynek következtében összehasonlítani annyit tesz, mint *viszonyba helyezni*. Ennek a – megint csak magától értetődőnek tűnő – választásnak köszönhetően a kapcsolatok csakis a másikkhoz *viszonyított* távolságteremtésként, vagyis artikulációs gesztusként jöhetnek számításba. Úgy tűnhet, hogy az összehasonlításnak szükséges velejárója az elkülönítés, pedig a különbség nem minden kapcsolat feltétele, hanem csak a viszonylétesítésé. Az olvasó calvinói frenetikus várakozása kapcsolatban van az olvasmánnyal, de nem artikulálódik közöttük semmiféle viszony. A várakozás például nem előzi meg az olvasmányt, hiszen a már elolvasottak mindenkor folytatásához is kapcsolódik. Az sem tartható, hogy a várakozás értelmezné az olvasmányt, hiszen amennyiben valóban frenetikus, úgy nem valami értelemre irányuló heurisztikus folyamat funkciója (pl. elvárasi horizont), hanem készséges elébemenetel a feltételezhetetlennek: nincs az az értelmezés, amely a várakozó olvasó számára helyettesíteni tudná az olvasmány következő passzusát. A textuális összehasonlítás kivonja magát az olvasmány várakozásra készítő parancsai alól, így aztán – „érintettség” híján – csak szabályokat tár fel, melyek viszonyokat jelölnek egymás lehetséges allegóriáiként kapcsolódó struktúrák között. A textualitásnak ez a sztereotípiája, amely – az összehasonlítandó szövegeket is beleértve – minden „képződményt” viszonyok hálójában ragad meg, a viszonylétesítés nyugati gyakorlatának immár alighanem teljesen átlátszóvá, s így szinte észrevehetetlenné koptatott szokása.

A *tudás archeológiájában* Foucault³⁵⁵ a kijelentés (énonciation) sajátos funkciójáról beszél, amely abban különbözik a nyelvtani mondatétól vagy a logikai proposícióétól, hogy azok létesülésének feltételeként működik. Az archeológiai leírás kései feltűnéséig ez a funkció azért maradhatott láthatatlan, mert „ama túlságosan is ismerős dolgok közé tartozik, amelyeket szüntelenül szem előtt tévesztünk” (143.), mert „egyszerre nem látható és nem elrejtett” (141.). A kijelentés ugyanis, noha jelek egy-egy ténylegesen létrejött halmazának létezési módját képezi, sohasem tűnik fel úgy, mint a mondatok, proposíciók, kifejezések melletti újabb egység, hanem az ilyen jellegű egységekben működik. Így aztán a nyelv minden elemzése feltételezi anélkül, hogy valaha is napvilágra kellene hozniuk. Foucault figyelmeztet, hogy a kijelentések területét csak „névtelen mezőként” szabad leírni, hogy ne vonatkoztassuk azt semmiféle tudatszerű, kollektív vagy transzcendens szubjektivitásra. Vajon ez az elővigyázatosság nem cinkosa annak, *ami biztosan nem mondható* – még az archeológiai diskurzusban sem? Hiszen amíg a kijelentés funkciójának nincs semmilyen néven nevezendő alanya, addig minden lehetséges alanyi pozíció megképződésének és eloszlásának egyedüli felségterülete maradhat. De ki az akkor mégis, aki parancsolatban tiltja a diskurzus szabályainak áthágását? – ekképpen: „Nem szabad többé a kijelentéseket valamiféle szuverén szubjektivitásra vonatkoztatva elhelyezni, hanem a kijelentési mezőre jellemző hatásokat kell felismerni a beszélő szubjektivitás különféle formáiban.” (158.) Melyik az az alanyi pozíció ebben a mondatban, amely „egyszerre nem látható és nem

³⁵⁵ Michel FOUCAULT: *A tudás archeológiája*. Atlantisz, Budapest, 2001.

elrejtett”? Éppenséggel a beszélő szubjektivitása, akire a tiltás korlátozódik (a szó minden értelmében).

Leginkább szokásai teszik a szubjektumot. Azok a gyakorlatok, amelyeket a hozzá hasonlóan cselekvő szubjektumokkal együtt szokott gyakorolni, illetve az, ahogyan ő szokta gyakorolni azokat. Hogyha azonban a szokásai teszik is a szubjektumot, miközben a szubjektum teszi a szokásait, ez a kölcsönösség nem föltétlenül jelenti azt, hogy egymást *képezik*. A képzési szabályok csak a diszkurzív gyakorlatokban érvényesek, azokban, amelyeket a beszélő szubjektum szokott gyakorolni. Sajnos, a beszélőknek olykor rossz szokásaik is vannak, például túl sokat beszélnek, avagy akkor is beszélnek, amikor jobban tennék, ha hallgatnának. Az archeológiai leírás néha érezhetően enged annak a kísértésnek, hogy minden gyakorlatot a diszkurzív gyakorlat változataként tételezzon. Még rosszabb, ha valaki a diszkurzív gyakorlat szabályaihoz igazítva próbálja meg gyakorolni a nem diszkurzív gyakorlatokat: viszonyokat tisztáz, amikor odaadón figyelnie kellene valamely impulzusra, vagy szövegek vizsgálatára korlátozza a komparatiztikát. Nem arról van szó, hogy másfajta szabályokhoz kellene igazodnia, hanem arról, hogy megtanuljon követni olyan parancsokat/készítetéseket is, amelyek nem szabályok: nem vonnak valamely viszonyhálóba, hogy viszonyulásra kényszerítsenek, hanem másféle gyakorlatokba kapcsolnak be olyan gesztusokra ösztönözve, melyek eltávolító viszonylétesítés helyett az illető ritmus tartamában *tartanak*. Az összehasonlítás ilyenkor inkább *hasonulás*: a viselkedés minél fokozottabb ráhangolása az összehasonlítandókra. Különbőségtevés helyett annak megtanulása, hogyan váltsunk át egyik gyakorlatból a másikba. A választás ezúttal nem a diszkurzív gyakorlaton belüli döntésfunkció, hanem a döntéshozatalnak időbeli tájékozódásként történése. Tájékozódni az időben annyit tesz, mint *tudni* azt, hogy mikor minek van az ideje. A tudás leíró archeológiájához képest ez inkább a tudás gyakorló művészete: az írni tudásé és az olvasni tudásé például, melyben az archívum diszkurzív történetisége más-más ritmusú időkké változik, olyan történésekké, ahol már nem viszonyok képezik, hanem ráhangolódások, rezonanciák gerjesztik a kapcsolatokat.

Természetesen, egy ilyen komparatiztikához nem elég a beszéd. Nem lehet például egy hagyományos konferencián művelni, sem pedig analitikus tanulmányokban: olyan gyakorlatokra van szükség, amelyek megváltoztatják a kutatási és az olvasási szokásainkat.

Ahogy Foucault archeológiájában sem föltétlenül a beszéd szentesített egységei (mondat, könyv, mű) képezték a kijelentések vizsgálatának kiinduló alapját, az írás- és olvasásgyakorlatok sem föltétlenül felolvasott vagy nyomtatott szövegekhez kapcsolódnak. A kijelentések mezeje mellett körös-körül más területeket is fel kell tárnunk, ahová látható és nem látható gesztusaink kalauzsolnak el. Így azután a papírra írt olvasmányokban is megtanulhatunk majd utánaindulni a nem szabály jellegű készítményeknek. Ez a tanulás a szó minden értelmében *több* időt igényel, itt csak ízelítésképpen mutatok be néhány gyakorlatot.

Maradj a cipőidben

Megálltam egy fa alatt, és ágai közt az égre néztem: a kékség benyúlt az ágak közt, s végtelen tapintattal körülfogott pár levelet. Kiléptem a cipőmből, s valamivel odébb menve visszafordultam. Láttam, hogy már nem vagyok ott a fa alatt: egyszerűen üresek a cipőim. Megdöbbsentett a pillanat kibeszélhetetlen kincse. És a veszteség. Igyekeztem vissza a cipőimbe, hogy amíg a fa alatt vagyok, ott is maradjak.

Avagy fogj egy jó könyvet, ülj ki egy bokor árnyékába, s olvass el figyelmesen egy rövid passzust. Azután tedd le a könyvet a földre, gyere el néhány lépést, és nézd meg, hogy nem vagy a bokornál, hogy csak a szél forgatja a lapokat. Ez segíteni fog abban, hogy megtanulj vigyázni az olvasás idejére.

Hagyd, hogy tartson

Jó ideje volt már, hogy a csillagfénynél elveszítettem délutáni nyomaimat. A hó majdnem térdig ért a szálas fenyvesben, s tudtam, hogy ha sehol nem véteném is el az irányt, legalább két óra kell még az erdőkitermelő útig, ahol az autót hagytam. Félttem. S nem segítettek a magamban ismételtetett biztatások. Akkor elkezdtem figyelni arra, amitől menekülni akartam: a fák között besűrűsödő sötétre, a talpam alá gyűrődő vastag hódunyhára, szélhimbálta törzsek nyikorgásaira és a lábaimban felgyűlő fáradtság-gócokra. Láttam az árnyak testetlen bársonyát, az éjben is csillogó hókristályokat, a fenyőtörzsek megadó kitartását és már sokszor kipróbált lábaim egyenletes ritmusát. Egyre barátságosabbakká lettek iménti ellenségeim. A legsűrűbb oldalban hirtelen előtört valami átható, szinte tapintható otthonosság. Így érezheti magát egy szarvas a rejtékén.

Ha nem szoktál éjszaka a hegyekben járni, keress egy sötét kertet vagy sikátort. Nem baj, ha félsz, csak a félelmedtől ne félj: engedd magad félni. Ne igyekezz rögtön megszüntetni a borzongást, figyelj kitartóan a borzongatóra.

Összehasonlító olvasótúra

A rituális írás és olvasás műhely résztvevőit aznap olvasótúrára vittem. Szerettem volna úgy olvasni velük, ahogy gyerekkoromban barátaimmal az indiánkönyveket. Kölcsön adtuk egymásnak a *Winetout*, a *Hosszú Tollat* meg *Az ezüst tó kincsét*, s közben indiánoztunk. Építettünk egy kunyhót az erdőben, lándzsákat meg íjakat készítettünk, s megtanultunk kést és fejszét dobálni a fatörzsekbe. Gáttal duzzasztottuk fel a folyót és tutajt eszkábáltunk, mellyel nemcsak hosszú vízi utakat tehattunk, hanem kitűnően lehetett halászni meg fejest ugrni is róla. A kutyámat is bevettük az indiáncsapatba: tudott magas partról vízbe ugrani, biztatásra kitartóan kaparta a földet (a folyóparti iszapba egyszer akkora lyukat ásattunk vele, hogy egészen belefért), fára mászott, kergetőztünk és bújócskáztunk vele az erdőben. Nevetni is tudott.

Nem úgy indiánoztunk, hogy megpróbáltuk eljátszani az olvasott jelenteket, sokkal hűségesebbek voltunk a könyveinkhez: hagytuk a történetüket velünk folytatódni.

Erről meséltem valamit a műhelyemhez csatlakozóknak, majd hátizsákunkban a mindennapi kenyérrel és a mindennapi olvasnivalóval libasorban kivonultunk a táborból. Előzőleg figyelmeztettem őket, hogy nem fogunk beszélni arról, amit olvasunk. Mivel az egyetemen néha előfordul, hogy olyan könyvekről is beszélünk, amelyeket nem olvastunk, ezt itt azzal ellensúlyozzuk, hogy elolvastunk valamit, és nem beszélünk róla. Most csak az a fontos, ahogyan olvasunk.

De hogyan olvassunk? – szegezték nekem. Elmondtam hát nekik, hogyan lestünk apámmal a vadakra.

Soha nem volt fegyverünk. Egy szeptember végi éjszakán szarvasetetőben aludtunk. Nem nyomott el azonnal az álom, mert körös-körül meg-megzendült az erdő a bikák baritonjától, s az az izgalom is ébren tartott, mellyel a hajnali lesre vártunk, amikor talán láthatjuk is majd őket. Egyszer ágreccsenés hallatszott az erdőből. Kisvártatva újabb reccsenések. „Lopakodjunk közelebb” – súgtam apámnak –, s már akartam is leereszkedni az etetőből. Keze a vállamra nehezedett: „Várunk.” Az etetőt apró tisztás vette körül, néhány lépésre egy régen levágott fenyő tőkéje derengett a holdfényben. Ott bukkant ki a vezérgölye az erdőből, majd egy kisebb konda a nyomában. A kivájt fenyőtőkében gyakran volt só a szarvasoknak. Ilyenkor az eső sóoldattal itatta át a korhadó fát, úgyhogy az akkor is sós maradt, ha már nem voltak benne sódarabok. A vaddisznók egymást oldalba bökve, vinnyogva igyekeztek közel férközni a tőkéhez, s jól hallatszott, amint agyaraikkal ki-kitörnek egy-egy darabot belőle.

Nem moccantunk. A konda turkálni kezdett körülöttünk. Úgy látszik, a kedvező széljárás s az a magasság, amellyel a szénával tömött szarvaszetető fölöttük tartott, elég volt ahhoz, hogy ne orrintsanak meg azonnal. Az egyik fiatal kan egészen közel jött, már nem is láttuk a szénától. Hirtelen remegni kezdett az egész etető, s hallatszott, ahogy sörtéi súrlódnak az egyik tartóoszlopon. Csámcsogott, aprókat rőffentett elégedetten, aztán követte a tisztásról tovább húzódó kondát, le a tejjel és mézzel folyó mezők irányába.

Így próbáltunk meg olvasni is: leshelyünkön vártuk, hogy ránk találjanak a késztetések, és a világért sem akartuk őket semmivel elijeszteni.

Háromszor álltunk meg ebédig: hol egy patak köveire ültünk, hol egy szellő járta dombra, hol meg a tábortűz köré. Csobogott a víz, csiviteltek a madarak, füttyörészett egy juhász, pattogott a tűz. Mindannyian ugyanarra az olvasmányra lestünk. Azután egyenként felolvastunk belőle egy-egy – mondatnál legtöbbször rövidebb – passzust: azt, amelyik a leshelyünkhöz dörgölözött. Ebéd után visszafordultunk, s ugyanazokon a helyeken ültünk le olvasni, mint arra menet.

Mikor néhányan további útmutatást kértek, vettem a rövid nyelvű fejszét és először egy, majd két pördülésnyi távolságról beledobtam egy fenyő törzsébe. Éppen úgy, mint indiánkoromban. Azután sorra mindenkinek odaadtam, hogy próbálkozzanak. Tanulják meg, hogyan pördül a fejsze, miként kell felemelni, nekilendíteni és mekkora erővel. Nem úgy figyeltünk a fejszedobásra, mintha később mondani akarnánk valamit róla, hanem úgy, hogy begyakoroljuk a gesztust. Lassan már a többiek próbálkozásait is az izomtónusainkkal követtük. Utána már sokkal jobban tudtunk olvasni is.

Abba a völgybe, ahol jó darabon az úton folyt a patak, visszafele jövet betűzött az alkonyi nap. Tükröződő vörös fényben ugráltunk a vízből kiálló köveken. Olyan volt, mint egy balett. Mint az együttlolas.